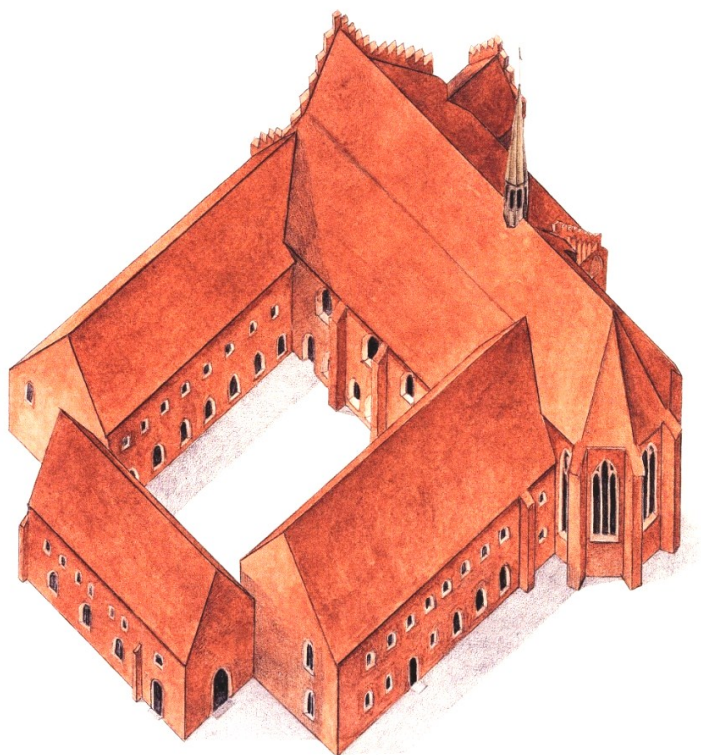

Sortebrødrekløsteret i Holbæk

Af Johnny Grandjean Gøgsig Jakobsen.
*Udgivet af Holbæk Skt. Nikolai Menighedsråd,
første udgave 2001, anden reviderede udgave 2006*

Hvem var sortebrødrene?

“Sortebrødre” er en dansk betegnelse for brødre af Dominikanerordenen, der opstod i Sydeuropa i starten af 1200-tallet. Ordenens stifter var en spansk augustinerkannik ved navn Dominikus (c.1170-1221). Efter sit møde med en sydfransk kætterbevægelse (katharerne) indså han, at de eksisterende munkeordener og bispekirkens præster ikke længere kunne dække befolkningens åndelige behov. Han fandt det derfor nødvendigt at danne et samfund af præsteuddannede brødre, der kunne rejse fra by til by og prædike evangeliet og frelse sjæle, mens de med et fromt og fattigt liv kunne skabe den nødvendige modvægt til katharerne og andre kættere.

Dominikus’ orden fik pavens velsignelse i 1216, dog officielt kun som en afdeling af Augustiner-ordenen. Det formelle navn blev *Ordo Predicatorum*, “Prædikanternes Orden”, og brødrene selv kaldtes prædikebrødre. Som andre ordener under Augustins Regel aflagde prædikebrødrene ikke løfte om *stabilitas loci* (forbliven på samme sted) og var derfor ikke munke i ordets egentlige forstand. De boede sammen i fællesskaber anlagt i udkanten af byerne, hvor deres eneste værdier som oftest var samlet i brødrenes ofte gode biblioteker. Dominikanernes skoler var primært rettet på uddannelse af prædikanter, men de kunne i høj grad også konkurrere med universiteterne om at producere store teologiske tænkere, f.eks. Thomas Aquinas (c.1225-1274). Måske netop fordi brødrenes skoler både oplærte eleverne i teologi og prædiken, blev de

dygtige til at for-midle deres tanker. Med teologiske opslagsværker og gode lærere blev brødrene rustet til ikke blot at kunne prædike, men også argumentere imod tvivlere og kættere. Dominikus’ orden var således især rettet imod de mange nye kætterske trosretninger i høj- og senmiddel-alderen og fik derfor overdraget ansvaret for inkquisitionen.

Dominikanerordenen fik i løbet af kort tid stor udbredelse op gennem Vesteuropa, og de første prædikebrødre kom til Danmark i 1221-22. Her blev de med tiden kaldt “sortebrødre” efter farven på den kappe, som de bar over deres hvide ordensdragt ved kirkelige handlinger og når de færdedes uden for klosteret. Omkring samtidigt med sortebrødrene opstod Franciskanerordenen, der herhjemme kaldtes ”gråbrødre”.

For eftertiden kan de to ordener virke

forholdsvis ens, men de byggede på ret forskellige idégrundlag. Begge ordeners brødre fik i Danmark betegnelsen "tiggerbrødre", hvilket hang sammen med reglen om, at hverken brødrene selv eller deres fællesskab måtte besidde ejendom. De måtte i stedet tigge sig til livets underhold og derved næres ved andres barmhjertighed. Ordenernes opståen var således ikke mindst et opgør

med de gamle ordener, der i denne tid blev kraftigt kritiseret for at gå mere op i gods og rigdom end i at leve det hellige liv. Kravet om fattigdom kom dog aldrig til at spille helt så stor en rolle for sortebrødrene som for gråbrødrene, og i praksis blev det tilladt sortebrødrene at eje

de klostre, som de boede i rundt om i byerne. Med tiden kunne de tillige erhverve sig jorder uden for klostermuren, men egentlige godser blev der aldrig tale om.

Sortebrødrenes succes byggede så at sige på dygtig marketing, idet de opsøgte folket, hvor folket var, såvel inde i byerne som ude på landet, og her gav de folket en tilsyneladende ganske efterspurgte vare, nemlig gode prædikener om meningen med jordelivet og om hvordan man bedst kunne gøre sig fortjent til

frelsen. Og vel og mærke med argumenter, som de selv efterfulgte og gik forrest med i form af en apostolsk livsførelse. Brødrene prædikede bestandigt om vigtigheden af at hjælpe samfundets fattigste, der ofte samledes uden for klosterets kirke i håb om, at de fromme opfordringer havde gjort indtryk på tilhørerne. Store dele af borgerskabet og adelen anså tiggerbrødrene for noget nær det

tætteste man kunne komme det hellige liv, hvorfor gaver og ønsker om at blive begravet i sortebrødrenes kirker strømmede ind. Ordens popularitet kunne til tider skabe konflikt med den sekulære kirke. Mange byboere foretrak brødrenes kirker frem for sognekirkerne, hvilket fik økonomiske konsekvenser for sognepræsterne, der klagede deres nød til bisperne.

En form for rivalisering imellem det sekulære præsteskab og sortebrødrene eksisterede givetvis mange steder, men i Danmark synes forholdet imellem parterne generelt at have været særdeles godt.

Både for byernes kannikker og landsognepræsterne var sortebrødrene en vigtig kilde til teologisk rådgivning og uddannelse. Mange ikke dominikanske præster fulgte ligefrem brødrenes undervisning rundt om i de lokale klostre, hvor de dominikanske skoler var åbne for alle med en vis grunduddannelse.

Livet som sortebroder tiltrak især sønner af lavadelen og det velhavende købmandsborgerskab. Også sønner af bonde- og håndværker-standen kunne få optagelse, men da var det ofte som “lægbrødre”, en lavere uddannet gruppe af broder-skabet, som især tog sig af det fysiske arbejde i klosteret. For de egentlige prædikebrødre gik meget af tiden med at studere i Bibelen og andre opbyggelige skrifter, som de blev hørt i af de ældre brødre. Når de blev skønnet lærde og veltalende nok, sendtes de ud to og to i byens gader for at forkynde det kristne budskab og tage imod skriftemål - samt indsamle gaver til klosteret. En tredje og væsentlig del af sortebroderenes liv var at deltage i de 6-7 daglige tidebønner i klosterkirken, samt i de med tiden stadig flere sjælemesser for afdøde ordensbrødre og særligt gavmilde blandt klosterets verdslige velgørere.

Forholdet til kortjenesten, der tillagdes stor betydning hos de gamle ordener, var lidt tvetydigt hos sortebroderne. Allerede i de ældste udformninger af ordenens regelsæt blev der givet mulighed for at dispensere fra denne tjeneste til fordel for brødrenes studier og prædikevirksomhed uden for klosteret. Omvendt tjente korsangen et ganske vigtigt formål i klosterets forhold til omverden, da kirken var åben for publikum og visse af de daglige tidebønner ofte var ganske godt besøgt af byens borgere - og potentielle bidragsydere. En måde at løse dette på var at sørge for et rigeligt antal sortebrodre i de enkelte klostre, så der altid var nok (dvs. 12 brødre) hjem-

me til tide-bønnerne. Derfor kunne sortebrodre klostrene blive ganske store institutioner med typisk omkring 20-40 brødre, foruden et antal novicer og gæster. Blandt de ældste og kyndigste af brødrene valgtes klosterets leder, prioreren, der stod med det over-ordnede ansvar for konventet og årligt skulle aflægge regnskab for sit klosters åndelige og materielle tilstand på ordenens nordiske provincialkapitel. Prioeren blev valgt af konventets brødre og kunne afsættes af dem igen, hvis en anden blev skønnet mere egnet. En anden vigtig funktion på lå lektoren, en højtuddannet broder, der forestod konventets undervisning. Andre fremtrædende skikkelser i klostret var portneren, kokken og gartneren, der normalt alle var lægbrødre.

Nogle klostre havde et tilknyttet herberg for rejsende (både verdslige og sortebrodre), og ofte blev klosterets sale brugt til ikke dominikanske møder af højst forskellig karakter.

Sortebrødrenes ankomst til Holbæk

Akkurat som i mange af de andre danske sortebrødreklostres tilfælde er der lidt uenighed om, hvornår sortebrødrene kom til Holbæk. Ifølge grå-brødrenes krønikeskriver i Roskilde, Peder Olufsen, skete det den 12. september 1275. En anden kilde henlægger oprettelsen af konventet i Holbæk til 1269, men de fleste historikere regner gråbroderens årstal for mest pålideligt.

Af andre sjællandske byer slog sortebrødrene sig ned i Roskilde (1231-34), Næstved (1260'erne) og Helsingør (1441). Desuden fik den tilknyttede nonneorden et sæde i Roskilde 1263 og på Gavnø (syd for Næstved) 1401. Endelig har der en over-gang i midten af 1200-

tallet eksisteret et sortebrødrekloster i Vordingborg, samt muligvis endnu et i Slagelse, hvor brødrene i hvert fald havde et hus.

Traditionelt hedder det sig, at sortebrødrene anlagde deres klostre i bispestæderne og i "andre intellektuelle og kommercielle centre". Nogen bispestad har Holbæk aldrig været og uden at ville fornærme datidens Holbækborgere - eller deres efterkommere - er der næppe heller rimelighed i at betragte byen som noget "intellektuelt center". Bortset fra de store landklostre (såsom Sorø, Esrum og Æbelholt) er der gennemgående ingen tegn på videre intellektuelle

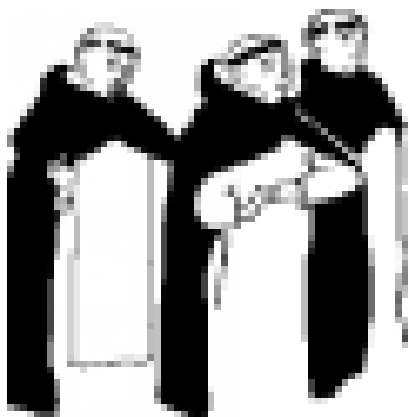

tuelle aktiviteter uden for de danske stiftsbyer. Men var Holbæk da allerede i 1275 så stor en handelsby, at Prædikantordenen betragtede den som et kommercielt center?

I så fald har vi i sortebrødrenes ankomst til Holbæk indikationen på en forbausende økonomisk vækst, eftersom der næppe kan tales om nogen egentlig bydannelse førend Valdemar Sejrs opførelse af en kongelig borg i 1230'erne. Alligevel havde Holbæk allerede officiel status af købstad i 1240. Byen lå da også handelsmæssigt godt ved bunden af Isefjorden med et stort landbrugsopland. Selvom borgen (der reelt snarere bør betegnes som en befæstet kongsgård) nok primært blev anlagt som et forbindelsespunkt på vejen til Kalundborg og Dragsholm, samt de store krongodser i det østlige Odsherred, så udtrykker den kongelige interesse for Holbæk også en bevidsthed om stedets handels økonomiske muligheder. Da først kongens lensmand kunne garantere en smule sikkerhed for driftige handelsfolk ved opankringspladsen i fjorden, blev der snart bygget permanente købmændsgårde uden for borgen, ligesom en mængde håndværkere slog sig ned omkring markedet. Sådanne små lovende købstæder fandtes imidlertid mange steder i landet og selv ved middelalderens slutning menes befolkningstallet i Holbæk ikke at have været på mere end omkring 500. Det kan derfor være svært at se byen i tiden op til 1275 som værende af så stor økonomisk betydning, at den alene har kunnet tiltrække de sortkappede prædikanter. Formentlig har "termineringen", dvs. prædike- og tig-

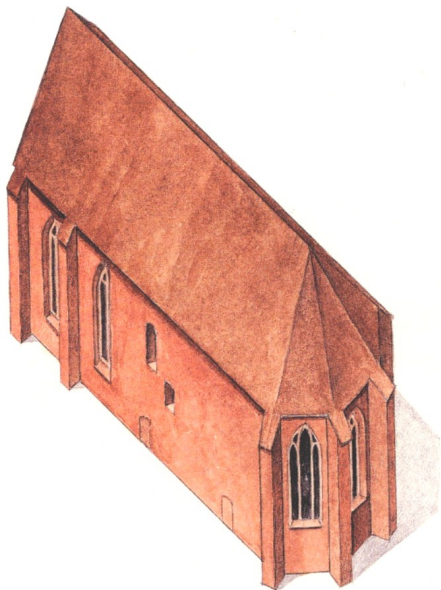
gergangen i byens frugtbare opland, haft mindst lige så stor økonomisk vigtighed for brødrene.

En mulig supplerende forklaring på klosterstiftelsen i Holbæk er, at byens førende borgere, på linje med deres kollegaer i en række andre europæiske småstæder, selv har inviteret brødrene til byen for derved at hæve den unge købstads prestige. Da man desuden i Holbæks tilfælde for alvor kan tale om en kongeligt grundlagt og regeret by, er der vel også rimelighed i at formode, at Erik V Glipping (1259-1286) selv har medvirket ved klosteranlæggelsen. Kirkehistorikeren J.O. Arhning har påvist muligheden af en strid om den gejstlige magt i Holbæk mellem kongen og Roskildebispens i midten af 1200-tallet, og selvom biskoppen nok skulle give tilladelse til en klosterstiftelse i Holbæk, så var sortebrødrene gennemgående kendte for at støtte kongens parti i tidens gentagne stridigheder mellem Kronen og Kirken. Med place-ringen af et sortebrødrekonvent i "Kongens Holbæk" blev biskoppens indflydelse i byen og de omkringliggende herreder stækket betydeligt.

Sortebrødreklosteret i middelalderens Holbæk

Sortebrødreklosteret i Holbæk blev grundlagt på et hidtil uudnyttet område syd for byen, som brødrene formentlig har fået af kongen. De fik ikke nogen nem start i Holbæk, thi Peder Olufsen kan berette, at i 1287 »..*brændte prædike-brødrenes hus og hele byen Holbæk...*«, og i starten af 1290'erne blev byen hærget af marsk Stig og hans fredløse. Endelig i 1323 kunne biskop Niels af Børglum indvie sortebrødrenes kirke i Holbæk, som blev rejst med økonomisk støtte af kong Christoffer II.

Sortebrødrekirken bestod af et enkelt, men relativt højt skib med syv hvælvinger. Kirken lå, som sædvanen var, i retningen øst-vest, med et tresidet kor i østenden. I indvendige mål var den 32½ m lang, 8 m bred og 11 m høj. På ydersiden rejste de såkaldte stræbepiller sig,

hvor imellem der sad høje spidsbuede vinduer. I en af pillerne på nordsiden var indbygget en snæver vindeltrappe, der førte op til tagrummet over hvælvingerne. Oppe under taget løb en rigt udformet muret gesims.

Klosterkirken skulle med tiden komme til at danne nordfløjen i et firfløjet klosteranlæg, som det trods mange forskellige variationer var kutyme hos Prædikantordenen. Det er dog mest sandsynligt, at kirken i første omgang kun er blevet suppleret med en østfløj, antageligvis et hus i to stokværk, hvor brødrene havde deres læse- og soveceller på førstesalen og mødesal (kapitelsal) i stuen. Muligvis førte en særlig "nattrappe" fra sovesalen ned til koret i kirken for at lette brødrenes vej til den natlige tidebøn. Desuden har der formentlig indgået mindre rum til opbevaring af skrifter. Vi ved imidlertid meget lidt om denne østfløj, der formentlig blev revet ned umiddelbart efter reformationen i 1536. Dets eksistens kendes kun med sikkerhed gennem billeder og optegnelser fra den gamle kirke, hvor bygningsmæssige spor i kirkens sydmur bærer præg af en sådan tilbygning allerede fra kirkens første tid.

Den ældst bevarede del af sortebrødreklosteret er sydfløjen, der menes opført omkring 1400. Også denne fløj blev opført i to stokværk med et hvælvet loft i stuen, samt en endnu eksisterende kælder.

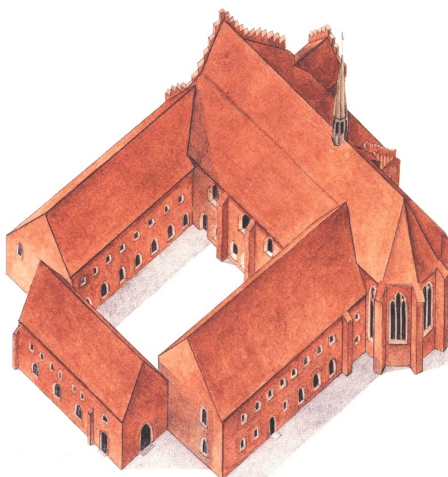
Klosterets køkken og spisesal (*refektorium*) var muligvis placeret her i sydfløjen, hvilket bestyrkes af kælderen, der sandsynligvis har været anvendt til forråds-kammer. Der kan endda have været "indlagt vand", idet bækken Labæk muligvis var ført igennem øst enden til gavn for både køkken, vaskerum og latrin; mange af middelalderens klostre havde et for samtiden uhyre veludviklet vandsystem. Derimod findes ingen arkæologiske spor efter en "manglende" østlig tredjedel af sydfløjen, der kunne have for-enet denne fløj med østfløjen. Brødrenes mulige spisesal er ifølge teorien identisk med den nuværende klostersal.

Den yngste del af klosteret er vestfløjen, der i sin nuværende skikkelse først kom til i starten af 1500-tallet. Også inden da har klosteret dog muligvis dannet et lukket anlæg, da vestfløjen kan have afløst et ældre hus eller en mur. Akkurat som sydfløjen var vestfløjen opført i to stokværk med hvælvinger i stueetagen; i begge fløje har hvælving-erne været prydet af kalkmalerier. Traditionelt blev vestfløjen i et kloster anvendt til lager og sovesal for lægbrødre, men hos sortebrødrene så man ligeså ofte vestfløjene anvendt til refektorium, skole og bibliotek. Fløjens relativt sene opførelse kunne harmonere med især de to sidste muligheder, da en mængde sortebrødre-klostre rundt om i Europa netop havde behov for udvidelser til studieformål i denne sene periode.

Sidst i 1400-tallet løb der efter alt at

dømme en korsgang i to stokværk langs sydsiden af kirken med kloster-celler foroven, der efter reformationen omdannedes til et egentligt sideskib. Også på nordsiden blev der opført et sideskib. Taget på hovedskibet blev forlænget ned over den nu treskibede kirke. Det omtrent midtskibs placerede spir kendes først fra 1624, men kan udmærket have været et levn fra sortebrødrenes tid; mens den domini-kanske byggeskik ikke tillod kirketårne, lagde den intet til hinder for klokkespir. I løbet af 1500-tallet kom våbenhuset ud mod Kirkes-træde til.

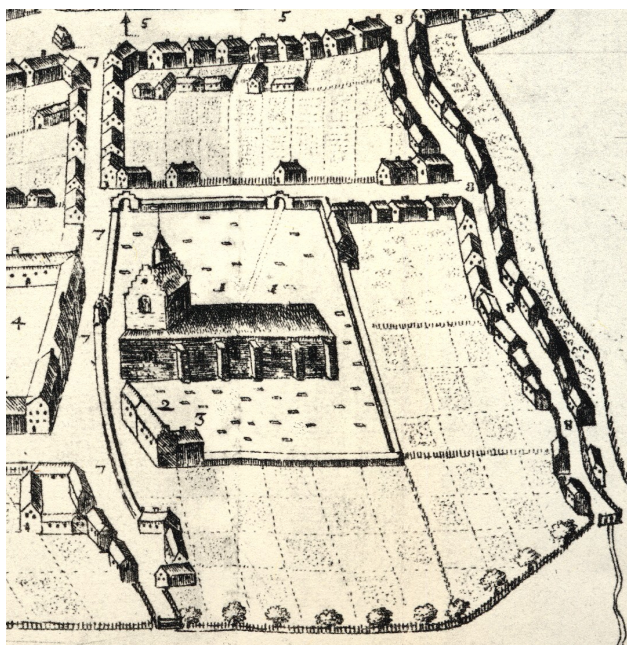
Allerede fra byggeriets begyndelse må sortebrødrenes forehavende have skilt sig kraftigt ud. Hele kloster anlægget var opført i røde munkesten, mens de øvrige huse i middelalderens Holbæk var opført i bindingsværk, sjældent i mere end én etage og altid med stråtag - hvor både kloster og kirke havde tegtag. Udenom klosteret løb en ringmur, hvorefter der muligvis findes rester i den senere

kirkegårdsmur. Hvis vi skal tro Resens Atlas fra 1670'erne (hvilket man gennem-gående skal være forsigtig med når det gælder detaljer), så havde ringmuren tre porte. På klosterets kirkegård, der lå øst for østfløjen, stod endnu i midten af 1800-tallet en del gamle linde- og aske-træer. Syd for klosteret havde brødrene en urtehave. Der kendes hverken til her-berg eller hospital ved vort sorte-brødrekloster, men i givet fald har de været hen-lagt til separate bygninger uden for selve klosteranlægget.

Akkurat som i resten af Europas byer synes sortebrødrene længe at have nydt stor popularitet i Holbæk. En sådan succes viser sig ikke mindst ved de gentagne udvidelses arbejder på klosteret og kirken, der må have været ganske beko-stelige og ifølge ordenens vedtægter kun kunne finansieres gennem gaver fra de troende uden for klosteret. Blandt disse var dronning Dorothea, der i 1456 bidrog til en større udbygning af klosterkirken. I det hele taget tyder det på, at de største byggeprojekter ofte har haft kongelig støtte, hvorfor så-danne tiltag ikke udelukken-de kan tolkes som tegn på sortebrødrenes opbakning hos de lokale. Udvidelser-ne må dog rimeligvis indikere en fortsat tilgang af novicer, samt et behov for en større kirke, der bedst forklares med en betydelig tilstrøm-ning til gudstjenesterne ude-fra.

I starten af 1500-tallet blev især tigger-brødrene genstand for reformationens opgør med den katolske kirke. Reform-erte præster fik vendt folkestemningen imod sortebrødre og gråbrødre i de dan-ske købstæder. Også i Holbæk frygtede sortebrødrene overgreb fra de reformer-te, og under Grevens Fejde fik de et beskærmelsesbrev fra grev Christoffer af Oldenburg. I februar 1535 opgav or-denens sin tilstedeværelse i Holbæk og over-drog klosteret til byen som sted for fattige og syge. Mere end fysiske over-greb synes det at have været mangelen på den så afgørende økonomiske støtte, der tvang sortebrødrene ud af Holbæk. Der haves ingen viden om, hvor de dan-ske sortebrødre rejste hen, men ordenen havde fortsat stor udbredelse i Mellem-og Sydeuropa. Desuden findes der fra andre danske byer flere eksempler på, at tidligere tiggerbrødre blev reformerte sognepræster.

Klosteret efter reformationen

Borgerne i Holbæk besluttede straks at gøre sortebrødrenes fornemme klosterkirke til byens sognekirke. Hvad de øvrige bygninger angik, så kong Christian III stort på sortebrødrenes ønske om, at klosteret skulle fortsætte som fattighus. I 1536 beordrede han, at klosteret skulle nedrives og stenene anvendes til forbedring af Holbæk Slot, men øjensynligt fik byens borgere til sidst kongen på bedre tanker. Dette skete dog tilsyneladende først, da østfløjen (og eventuelt også østenden af sydfløjen) allerede var revet ned eller gjort uanvendelige. Resten af sortebrødre-klosteret overgik nu til Holbæks borgere, som dog heller ikke var til sinds at følge sortebrødrenes sidste vilje. Vestfløjen blev anvendt til latinskole og bolig for skolens rektor (der tillige var kordegn i kirken), mens sydfløjen i 1575 blev indrettet til rådhus - en funktion bygningen havde indtil 1844. Sydfløjens vestlige del havde indtil 1783 en førstesal indrettet til ar-

rest, hvorfor den i folkemunde hed "arresttårnet".

Denne fremgangsmåde var ikke helt usædvanlig. Også sortebrødrenes kirker i Ribe, Viborg og Århus blev omdannet til sognekirker, mens klosterbygningerne i Ribe og Vejle ligesom i Holbæk blev anvendt til rådhus efter reformationen. I Århus og Helsingør fandt sortebrødrenes bygninger anvendelse som hospital, mens man mange andre steder valgte at rive klostrene ned straks. Der menes at have været grundlagt 18 dominikanerklostre i Danmark i middelalderen, heraf to nonneklostre. Alle blev de opgivet omkring reformationen og kun påfaldende få er delvist bevarede frem til vor tid.

Sortebrødre-klosteret i Holbæk repræsenterer ordenens eneste overlevende bygninger øst for Storebælt, mens der findes mere eller mindre komplet bevarede klosteranlæg (med klosterkirker) i Århus, Ribe og Viborg; især i Århus og Ribe kan middelalderens sortebrødre-kloster miljø opleves endnu.

I det gamle Holbækkloster nedlagdes latinskolen i 1739 og i stedet indrettedes en "dansk skole" i overensstemmelse med datidens skole-reformer. I 1902 blev vestfløjen omdannet til byens bibliotek og i 1910'erne havde museet tillige plads i underetagen. I 1922 skete en større renovering af bygningens indre. En kort overgang fik sortebrødrene deres fromme ønske opfyldt, idet sydfløjen i perioden

1844-1863 fungerede som fattighus og kolera lazaret, hvorpå den blev ombygget til sin nuværende ydre form og indrettet til ligkapel. Stueetagens hvælvinger var ligesom "tårnet" blevet fjernet i 1783, men i 1916 kunne seks nye hvælvinger erstatte ligkapellets flade gipsloft. Under den nye kirkes opførelse i 1869-1872 tjente klostersalen som midlertidigt kirke-rum. De to figursten i klostersalens østvæg lå oprindeligt i kirken. Den ene er sat over befalings-manden på Holbæk Slot, Christoffer von Festenberg Pax (†1608), samt hans hustru og børn, mens den anden forestiller sognepræst Esbern Lauridsen (†1633) og kapellan

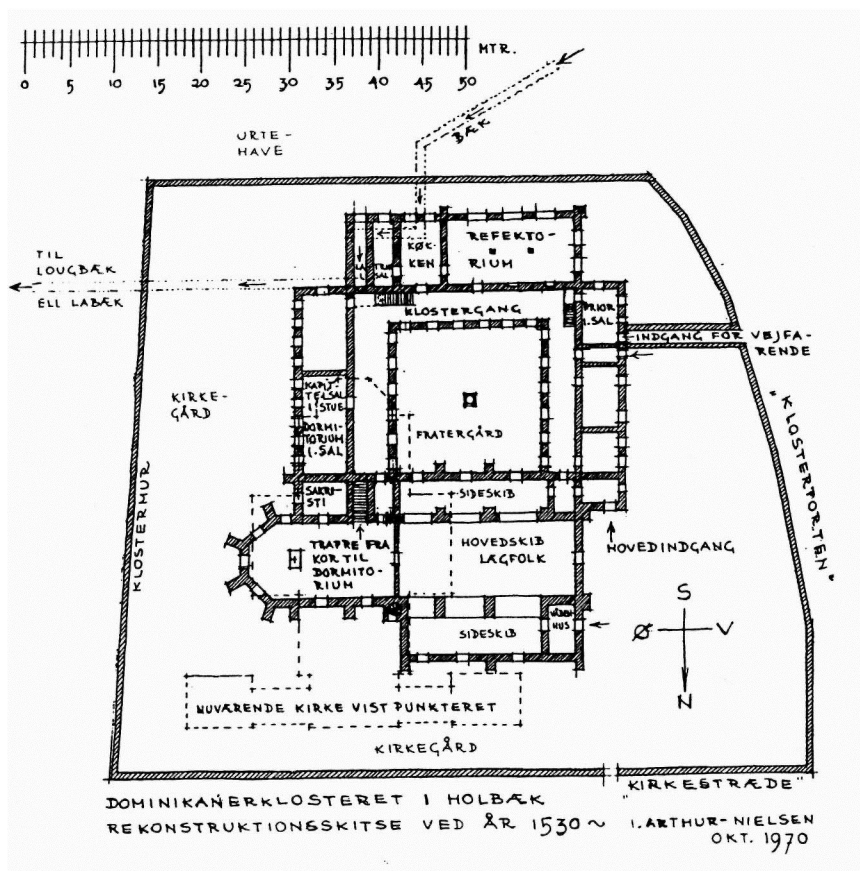
Hans Pedersen (†1611). I 1959 flyttede biblioteket ud af vestfløjen og senere blev ligkapellet i sydfløjen flyttet ud til Østre Kirkegård. I 1970 overdrog Holbæk byråd klosteret til Skt. Nikolai Sogns menighedsråd. Efter endnu en serie undersøgelser af bygningernes historiske spor blev de gamle klosterbyg-

ninger restaureret nok engang i perioden 1972-1974, og indrettet til administrations- og mødelokaler for Skt. Nikolai Kirke.

På sin vis er byens kordegn vendt tilbage til Sortebrødreklosteret. I 1870'erne havde kordegnen ved den nye Holbæk Kirke bolig i klosterets underetage med en lille have syd herfor, hvor også de gamle brødre havde haft klosterhave og hvor der nu er plæne. I dag "bor" kordegnen her dog kun i kontortiden.

Ved den seneste restaurering blev det så vidt muligt tilstræbt at genskabe klosterets oprindelige udseende og miljø, hvilket ikke kun gjaldt det rent bygningsmæssige, idet man med anlægget omkring klosteret tillige har søgt at skabe et fredfyldt åndehul midt i byen.

*Rekonstruktionsskitse af Sortebrødre-klosteret i Holbæk omkring 1530,
tegnet af arkitekt I. Arthur-Nielsen 1970.*

De rekonstruerede tegninger af klosteret på forsiden og inde i hæftet er hentet fra Museet for Holbæk & Omegns hjemmeside, ligesom fotografiet fra omkring år 1900. Billederne af Dominikus og sortebrødrene stammer fra italienske senmiddelalderlige kalkmalerier, bl.a. af Fra Angelico. Også disse billeder er hentet fra internettet. Tegningen af Sortebrødre-klosteret anno 1670 er et udsnit af Holbæk-prospektet i Resens Atlas